

LBRIS

We know
books

ARENDR

Faptul de a fi (politic) în lume

Cristina Sánchez Muñoz

LITERA

București
2021

CUPRINS

Introducere	7
Viață și context	13
Europa	13
<i>Prieteni primejdioase</i>	17
<i>Oameni fără identitate</i>	22
Statele Unite	24
<i>O politică pentru Palestina</i>	26
<i>Corespondența</i>	29
Hannah Arendt. <i>Filmul</i>	31
<i>Acuzații și apărări</i>	33
Totalitarism	41
În inima întunericului	44
<i>O coborâre în infern</i>	45
Societatea totalitară	53
Viețile altora	55
Puterea totalitară	57
<i>Primo Levi. Mai este oare acesta un om?</i>	59
Răul radical	62
Gramatica vieții active	65
Factorii de condiționare a vieții umane	67
Activitățile vieții active	69
<i>Fețele de azi ale animal laborans</i>	73

Spațiile vieții active: privat, public, social	79
<i>Sfera publică și sfera privată în epoca globalizării</i>	80
<i>Viață și politică: alte perspective</i>	84
Criza politicii în epoca modernă	86
Mersul politicii	91
A regăsi demnitatea politicii	93
<i>Republicanismul civic</i>	94
Istoria a două revoluții	96
Consiliile populare: participarea politică	
„de la bază“	99
<i>Schimbarea societății civile. Lectura lui</i>	
<i>Arendt la Teheran</i>	100
Putere și violență	103
<i>Puterea celor fără de putere</i>	104
Nu suntem toți Eichmann	109
Responsabilitate individuală și colectivă	111
A gândi și a judeca	116
<i>Experimentul lui Milgram: acei oameni cenușii</i>	118
<i>Adnotări despre personaj</i>	120
Răul banal	122
<i>Kant în infern</i>	123
<i>Opere principale</i>	131
<i>Cronologie</i>	135
<i>Indice de nume și de lucrări</i>	141

Viață și context

Care este obiectul gândirii noastre? Experiența și nimic altceva! Și dacă pierdem terenul experienței, ne lovim de tot felul de teorii.

Hannah Arendt, *Ce rămâne? Rămâne limba*

Europa

Johanna Arendt s-a născut la Hanovra pe 14 octombrie 1906 și a murit la New York în 1975. Pe biroul ei a ținut întotdeauna trei fotografii: una a mamei, Martha Cohn; una a celui de-al doilea soț, Heinrich Blücher; una a filosofului Martin Heidegger: cele mai influente figuri din viața ei. Părinții ei, Paul și Martha, erau originari din Königsberg (orașul natal al lui Kant, azi Kaliningrad, pe teritoriu rus) și se mutaseră la Hanovra datorită exigențelor slujbei lui Paul care era inginer. Proveneau din familii evreiești liberale. Față de pozițiile tradiționaliste ortodoxe, familiile Arendt-Cohn trăiau în mediile profesioniștilor liberali, împărtășind ideile reformatoare iluministe ale filosofului evreu german Moses Mendelssohn din secolul al XVIII-lea, care

gravitau în jurul cererii de emancipare socială și politică a evreilor și a drepturilor lor depline la cetățenia germană.

Königsberg, datorită situației geopolitice ca port important la Marea Baltică, erau un oraș cosmopolit, cu un trafic comercial intens, un oraș cu o cultură bogată, sediu al Universității Albertina, care avea un mare număr de locuitori evrei, dintre care mulți proveneau din Rusia, de unde fugiseră din cauza pogromurilor. Familia Arendt se ocupa cu importuri și comerț. Bunicul patern, Max Arendt, a fost lider al comunității evreiești din oraș și a apărut integrarea evreilor în calitate de cetățeni germani, opunându-se pozițiilor sioniste. În acest mediu liberal, cult și multicultural, Hannah nu a primit o educație evreiască tradițională: nu a studiat ebraica după cum era obiceiul în multe familii, ci greaca și latina, frecventând sporadic sinagoga și asta doar fiindcă făcea parte din activitățile sociale împărtășite de viața comunității. Ea însăși, într-un interviu dat în 1964, clarifica următoarele cu privire la rădăcinile sale identitare: „După câte îmi amintesc, nu am aflat că sunt evreică de la familia mea. Mama era complet laică [...]. Cuvântul evreu nu a fost pronunțat niciodată în familia mea când eram mică. Pentru prima oară l-am auzit pe stradă, în comentariile antisemite ale altor copii [...]. Mama sau, dacă vrem, familia mea, era puțin altfel decât celelalte. Avea o grămadă de lucruri speciale, chiar și față de alți copii evrei și chiar în raport cu familia mea“. Printre aceste lucruri speciale era biblioteca tatei, cu operele filosofilor Kant, Jaspers și Kierkegaard, pe care Hannah le-a citit la vârstă precoce, la paisprezece ani, așa cum a făcut și cu operele originale în greacă ale poeților clasici, pentru care manifesta un interes deosebit.

Boala tatălui, Paul, un sifilis contractat în tinerețe, a silit familia să se întoarcă de la Hanovra la Königsberg, și de Hannah (fiică unică) au avut grijă mama, o mătușă și diverse prietene de familie. Martha, mama, era fără îndoială o femeie foarte modernă pentru vremea ei, educată la Paris și admiratoare a revoluționarei Rosa Luxemburg; avea idei clare, foarte avansate în raport cu cele ale educației femeilor din acea perioadă. I-a dat tinerei Hannah o educație fără prejudecăți, încurajându-i înclinația pentru filosofie și stimulându-i memoria excelentă pe care o demonstra. Când i-a murit tatăl în 1913, Hannah avea șapte ani. După Primul Război Mondial, mama ei s-a recăsătorit cu un om de afaceri înstărit din Königsberg care i-a dăruit liniște economică după convulsiile și penuriile războiului. Nu trebuie să fi fost ușor pentru Hannah să suporte atâtea schimbări într-un timp atât de scurt.

Melancolica Hannah a studiat la liceu și s-a pregătit pentru examenul de admitere la universitate. Ca să îl dea s-a mutat la Universitatea din Berlin, cu scopul de a studia câteva semestre acolo. La Berlin și-a îmbogățit cunoașterea precoce despre filosofia germană și încă de pe vremea aceea își hotărâse clar și ferm viitorul: avea să studieze filosofia ca materie principală, după care avea să se ducă la Universitatea din Marburg. De ce tocmai acest oraș? Să ținem cont că, pentru tinerii din acea epocă, nu era suficient să se întrebe „Ce mă duc să studiez?” (problemă asupra căreia avea încă de la început idei clare), pentru că întrebarea decisivă era „Cu cine mă duc să studiez?”. Filosofia germană de la începutul secolului, în acest sens, părea asociată oamenilor, o cunoaștere legată de personalități considerate maestri.

În grupurile filosofice germane din anii 1920 se răspândise un zvon: în vreme ce în majoritatea universităților abundau

În copilărie și în prima tinerețe, Hannah Arendt i-a citit pe Kant, Jaspers și Kierkegaard.

profesori neoplatonici, neokantieni sau neohegelieni, cu învățături de modă veche și prea puțin spirit critic, se spunea că la Marburg exista un tânăr profesor strălucit, doar puțin trecut de treizeci de ani, care nu preda „ce să gândești“, ci „cum să gândești“; poate nu era departe de abordările pedagogice actuale, dar în acel moment reprezenta o noutate absolută, atât prin forma, cât și prin conținutul învățăturilor sale.

El se numea Martin Heidegger. Cursurile lui erau fascinante pentru studenții săi printre care se aflau nu numai Hannah Arendt, ci și Herbert Marcuse, Hans-Georg Gadamer, Hans Jonas și Karl Löwith, „băieții lui Heidegger“, studenți care mai târziu, la rândul lor, au devenit voci importante ale filosofiei contemporane. Lecțiile lui Heidegger aduceau un grad ridicat de implicare, după cum relatează toți elevii săi, inclusiv cei care mai apoi s-au îndepărtat filosofic de el. Strălucea și își seducea publicul. Era „micul vrăjitor din Messkirch“ (orașul său natal), care își apropia studenții avizi, ca și cum ar fi fost albine, de un nou și bogat stup filosofic. Însăși Arendt descrie după cum urmează ce simțeau pe vremea aceea în fața tânărului profesor: „Gândirea a început din nou să trăiască, comorile culturale din trecut, care se credeau moarte, sunt exprimate într-o asemenea manieră încât spun lucruri complet diferite de ce se presupusese. Există un maestru; probabil se poate învăța să gândești“.

Astfel, în 1924 Hannah s-a mutat la Marburg, unde a început să studieze cu „regele ocult al filosofiei“, cum îi spunea ea. Când și pasiune, pasiunea de a gândi s-a adăugat altor pasiuni adunate

Prietenii primejdioase

Despre relația amoroasă dintre Hannah Arendt și Heidegger s-au vărsat râuri de cerneală, s-au făcut mai multe filme și s-au scris diverse piese de teatru. În cea mai mare parte a cazurilor, s-a folosit un ton senzaționalist (relația dintre o evreică și un filosof legat de nazism) sau în cel mai bun caz a fost înfățișată o Arendt care cedează celui mai sentimental romantism.

Cu siguranță, cele mai sigure elemente ale acestei relații sinuoase se pot găsi în vasta corespondență pe care cei doi au ținut-o între anii 1925–1975 și citind printre rândurile câtorva opere ale lui Arendt. Importante sunt însă și întreruperile acestei corespondențe, tăcerile lungi care au durat ani întregi și care spun câteodată mai mult decât cuvintele.

Heidegger a devenit rector al Universității din Freiburg în 1933 și a început să aplice legile antisemite la expulzarea evreilor din universitate. În perioada aceea Arendt se mutase la Paris. Printre expulzați se afla un vechi maestru și mentor al său, filosoful Edmund Husserl. Lui Hannah i-au parvenit vești despre ce se întâmplase și despre purtarea lui Heidegger. I-a scris o epistolă în care relata veștile primite, cerând un răspuns care nu s-a lăsat așteptat. Pe un ton care a determinat-o pe Arendt să-l definească pe Heidegger „mare mincinos”, profesorul a negat toate acuzațiile (așa cum va face mulți ani mai târziu în fața comitetului pentru denazificare) și cu aceleași argumente: scopul lui ca rector era să apere independența universității și pe colegii evrei, distribuind burse de studiu și ajutându-i în diferite feluri. În nici un caz nu se putea susține că purtarea i-ar fi fost antisemită, explica el. Reacția lui Arendt a determinat ruptura prieteniei căreia i-a urmat o primă lungă tăcere care avea să dureze peste cincisprezece ani. Ce se întâmplase ar putea fi rezumat chiar cu vorbele ei: „Problema, problema personală, nu era ce făceau probabil dușmanii noștri, ci ce făceau prietenii noștri”.

În 1950 Arendt s-a întors în Europa din Statele Unite, unde era în exil, ca să țină o serie de conferințe. Această călătorie nu a implicat numai posibilitatea de a-și regăsi limba și țara maternă după război, ci și întoarcerea pe scenă a lui Heidegger. Acesta continua să păstreze o tăcere încăpățânată cu privire la colaborarea sa cu regimul nazist, întreruptă abia într-un interviu realizat în 1966 de un periodic german (și care prin voința lui expresă urma să fie publicat postum) în care, din nou, continua să susțină același tip de discurs autoizbăvitor. Pe plan personal, Heidegger a adăugat că Arendt fusese „pasiunea vieții lui”. Cu toate acestea, la Arendt, trecerea timpului și a tuturor întâmplărilor se făceau simțite. Din corespondența acelei perioade transpare mai ales o reluare a dialogului filosofic între cei doi, Arendt continuând să creadă că găsește în el un interlocutor valid prin bogăția și profunzimea gândirii sale. Echilibrul precar al raportului lor (din partea lui Arendt) s-a rupt din nou în 1960, după mai mulți ani în care nu au purtat nici o corespondență, ca urmare a publicării în germană a cărții lui Arendt, *Vita activa* (1958). Ea i-a trimis un exemplar cu un mesaj în care spunea că volumul îi datora mult, „din toate punctele de vedere”. Heidegger a păstrat o tăcere neîndurătoare. După cum însăși Arendt spusese, ceea ce demonstra ea în fața maestrului era că „știa să numere până la trei, sau poate până la patru”, neîndoielnic mai mult decât s-ar fi așteptat Heidegger de la o elevă sau de la o muză.

Până în 1967 nu vor exista alte întâlniri cu Heidegger, din ce în ce mai retras și mai bolnav. Pe urmă au început din nou să-și scrie și s-au văzut de mai multe ori, când ea călătorea împreună cu soțul ei în Europa. Despre această etapă târzie a relației lor trebuie subliniată nu numai căutarea unei prietenii filosofice, ci și a unui dialog intelectual, precum și ce însăși Arendt a descris astfel: „Toamna îi vindecă pe cei pe care primăvara i-a făcut sterpi și cu inima împietrită”.

Într-o tânără de optsprezece ani, care s-a implicat într-o relație amoroasă clandestină, care nu avea să fie prea diferită de alte povești (tânăra studentă are o relație cu un profesor căsătorit, care nu-și părăsește familia) decât poate prin faptul că, în afară de implicarea a două dintre cele mai fine intelecte ale secolului XX, avea destule elemente ca să suscite dubii și uluire.

Circumstanțele și puternicul simbolism au făcut unică această relație. Pusă în fața implicării lui Heidegger în național-socialism, Arendt făcea apel la responsabilitate colectivă privitor la problema violenței; în vreme ce unul se lăsa în voia viziunii entuziaste a „mâinilor lui Hitler“, după cum a afirmat Karl Jaspers, cealaltă s-a văzut silită să ia drumul exilului. Cu toate vicisitudinile prin care a trecut Arendt, după război s-a dovedit oricum generoasă cu vechea ei iubire: a devenit ambasadoarea lui în fața lumii academice și intelectuale americane și i-a păstrat o adâncă prietenie (cu tăceri lungi, intermitente) până la moarte, în 1975.

Arendt a studiat un an la Marburg. În anul următor, 1925, s-a mutat la Freiburg să-și continue studiile, sfătuită de Heidegger, sub tutela lui Edmund Husserl, părintele fenomenologiei. Totuși, în 1926, tot la sfatul lui Heidegger, s-a mutat din nou, de data aceasta la Heidelberg, cu un alt copil teribil al filosofiei vremii, Karl Jaspers, ca să își pregătească teza de doctorat. În timpul acestor ani de universitate, Arendt i-a studiat pe Kant și pe Schelling, a intrat în contact cu un mediu monden de tineri intelectuali, frecventând tumultul de idei și de teorii (nu numai filosofice, ci și psihologice, literare, istorice etc.) care dădea viață Heidelbergului anilor 1920. Aici și-a luat doctoratul în 1928, la douăzeci și doi de ani, cu o teză dedicată conceptului de iubire la Sf. Augustin în care sublinia importanța anumitor idei-cheie

pentru gândirea ei următoare, cum ar fi cea a natalității, înțelesă politic ca „libertate de a începe ceva nou“.

În 1929 a înfiripat o relație cu un tânăr filosof evreu, Günther Stern, elev și el al lui Heidegger, și, împreună, s-au mutat la Berlin, unde în scurt timp s-au căsătorit. Amândoi au încercat să înceapă o carieră universitară și Arendt s-a implicat într-o lucrare despre romantismul german și despre consecințele politice ale acestuia, axându-se pe viața unei evreice din Berlin de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, Rahel Varnhagen, și pe lupta ei de a-și găsi propriul loc în lume ca evreică, temă în care, evident, Arendt își vedea oglindite neliniștile, reflectând (nu altfel decât Rahel) asupra identității sale de evreică nemțoaică. Problema asimilării ei în mediul social și cultural german (cu prețul renunțării la rădăcinile identitare ca să fie acceptată de societate) se afla deja în centrul preocupărilor teoretice ale lui Arendt, dincolo de reflecția la situația în care se aflau evreii din Europa.

Între timp, situația politică din Germania devenea din ce în ce mai sufocantă și mai periculoasă pentru evrei. Stern găsisse o slujbă de ziarist, sub pseudonimul Günther Anders, și Arendt era adâncită în redactarea cărții ei despre Rahel Varnhagen. După incendierea Reichstagului, în 1933, și cu Hitler deja cancelar al Reichului, Stern s-a decis să fugă la Paris, temându-se să nu cadă pe mâna Gestapoului. În schimb, Arendt s-a dus la Berlin, a intrat în niște organizații sioniste clandestine care îi ajutau pe cei care fugeau de teroarea totalitaristă în creștere, mai ales pe persecuții politici. A fost momentul trezirii ei politice, așa cum singură va spune după mulți ani într-un interviu, momentul în care a luat cunoștință cu faptul că nu putea fi o simplă spectatoare la ce se întâmpla în jurul ei și că trebuia să acționeze.

În final, activitățile clandestine au pus Gestapoul pe urmele ei; a fost arestată, dar eliberată la scurtă vreme după aceea fără nici o acuzație. Acest fapt a fost scânteia care a determinat-o să își pregătească fuga ilegală din Germania la Paris, în 1933, același an în care Martin Heidegger devenea rectorul universității din Freiburg și își pronunța celebrul și entuziastul discurs de sprijin al noului regim național-socialist. Pentru Hannah Arendt, la fel ca pentru mulți alții, a început o viață nouă și lungă de apatrid, din 1933 în 1951, an în care a obținut cetățenia americană. Începând din acest moment, biografia ei coincide cu cea a altor intelectuali europeni constrânși la exil: fără o lume împărtășită, au pierdut ce cunoscuseră până în acel moment, legăturile sociale și familiale, simțind necesitatea imperioasă de a supraviețui și de a-și construi o nouă viață, cu o limbă nouă pe un nou teritoriu.

Parisul nu era o sărbătoare, cel puțin pentru mulțimea de refugiați care aglomerau orașul. Antisemitismul și xenofobia inflamau străzile și viața nu era ușoară pentru ei. Arendt și-a intensificat colaborările cu organizații sioniste care îi ajutau pe refugiații mai tineri să plece spre Palestina. Activismul ei politic din acea perioadă era clar orientat spre această identitate evreiască relevată târziu, cu care viața o obligase să se confrunte. Ani mai târziu, într-un interviu, chiar ea a observat că această trezire a conștiinței politice implicase o trecere de la nivelul personal la cel politic: „Aparența la ebraism se transformase într-o problemă și pentru mine, iar problema mea personală era politică, pur politică. Când cineva este atacat fiindcă este evreu, trebuie să reacționeze ca evreu“. Identitatea personală se transforma atunci într-o mișcare de rezistență împotriva discriminării și a excluderii, neascunzând acea identitate sau dorind să se desprindă de ea, ci, din contră, afirmându-și (cum fac mișcările

Oameni fără identitate

Experiențele de exilată se reflectă foarte clar în opera ei și în special în articolul „Noi refugiații” (1943), unde expune ceea ce în opinia ei constituie una dintre anticamerele triumfului totalitarismului: dezrădăcinarea și neputința unor mari sectoare de populație care nu se bucură de nici o protecție în termeni de drepturi și de recunoaștere socială și politică din partea statului. Asemenea situație de excluziune generează la rândul ei în masa refugiaților o conduită orientată spre asimilarea lor în țara care îi găzduiește și desprinderea acestora de propria identitate originară ca de o povară prea grea:

Ne-am pierdut casa, [...] slujba, [...] limba. Ne-au spus să uităm și am uitat mai repede decât ne putem imagina [...]. Cu cât suntem mai puțin liberi să decidem cine suntem și să trăim cum vrem, cu atât ne forțăm să arătăm o față, să ascundem faptele ori să recităm un rol. Am fost expulzați din Germania pentru că eram evrei. Dar când, după eforturi supraomenești, am traversat granița franceză, am devenit *boches* [termen depreciativ cu care francezii îi numeau pe germani] [...]. Șapte ani am jucat rolul ridicol al celor care caută să fie francezi, sau cel puțin potențiali cetățeni; și totuși, la începutul războiului tot am fost internați ca *boches* [...]. După ce am fost închiși fiindcă eram germani, nu eram eliberați pentru că eram evrei [...]. Identitatea ne-a fost schimbată atât de frecvent încât nimeni nu poate descoperi cine suntem cu adevărat [...]. Orice facem, orice pretindem că suntem, nu ne dezvăluim decât nesănătoasa noastră dorință de a fi transformați, de a nu fi evrei.

În acest sens, actualitatea reflecțiilor sale pare de netăgăduit: situația marilor mase de refugiați și de apatrizi, în care vedea una dintre principalele probleme politice ale secolului XX, nu a făcut decât să se agraveze. Fluxurile migratoare internaționale și situația grupurilor de persoane silite să se mute din cauza războaielor,